

ӘОЖ 81:1; 81-1; 81-13

Ж.Ж. Есеналиева

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: prof.Esenalieva@mail.ru

Категоризациялау теориясының методологиялық негізі

Категоризация – білім бірліктерін белгілі бір категорияларға жіктеу. Категория – адам ойының танымдық формаларының бірі. Ол – адам тәжірибесін жалпылауға және жіктеуге мүмкіндік беретін ұғым. Мақалада категорияның қалыптасуы туралы классикалық, «семьялық ұқсастық» категориясы, прототиптік көзқарас қарастырылады.

Түйін сөздер: категория, концепт, Р. Якобсон, Н. Хомский, фонология, грамматика, құрылымдық семантика, компоненттік анализ, сема, семантикалық белгі.

Zh.Zh. Esenalieva

The methodological foundations of the theory of categorization

The article deals with main principles of categorization.

Key words: category, concept, R.Yakobson, N. Homsy, phonology, grammar, semantics, structural, component analysis, seme, semantic feature.

Ж.Ж. Есеналиева

Методологические основы теории категоризации

В статье рассматриваются основные принципы теории категоризации.

Ключевые слова: категория, концепт, Р. Якобсон, Н. Хомский, фонология, грамматика, структурная семантика, компонентный анализ, сема, семантический признак.

Категория – объектілерді концептуалды негізде біріктіру. Кез келген категорияның қалыптасуының негізі – нақты концепт. Концептердің әртүрлілігі категориялардың да әртүрлілігінің айғағы. Барлық білім адамзат санасында категорияларды формада сақталады.

Категорияның қалыптасуы туралы үш көзқарас бар: классикалық, «семьялық ұқсастық» категориясы, прототиптік.

1. *Категорияның қалыптасуындағы классикалық көзқарас* белгілі ойшыл Аристотельден басталады. Оның пайымдауынша, әр категория өзіне қажет және тануға жеткілікті белгілермен сипатталады. Классикалық бағыттың ерекшеліктері:

1. Категорияның барлық мүшелері міндетті түрде ерекше белгілерге ие.

2. Категорияның барлық мүшелері өздерінің белгілері бойынша бірдей.

3. Категориялардың шекаралары анық.

4. Категорияның барлық белгілері бір-бірімен бинарлы байланыста болады (категориядағы белгілер оппозициялық қатынаста құрылады).

Классикалық бағыт лингвистикада тіл деңгейлері бойынша көрініс тапты:

1. Фонологияда: мәселен, Р. Якобсон лингвистикаға фонемалардың дифференциалды белгілерін енгізіп, акустикалық фонетиканың нәтижесінде тілдерде ұшырасатын 12 түрлі қосалқы ажырату белгілерін көрсетті. Ғалым ұсынған бұл тұжырым тілдердің фонологиялық жүйесінің типологиясының бірден-бір көрсеткіші десек қателеспейміз. Ол фонемаларды бір-бірінен айтылу белгісіне қарай (признак звучности) және тон белгісіне қарай (признак тона) деп, айырудың екі ұстанымын көрсетті. Ғалымның ойынша, айтылу белгісіне қарай, тілдердің фо-

нологиялық жүйесі мына бинарлы белгілер бойынша ерекшеленеді;

2. Грамматикада: фонологиядан енді (өкілдері: Р. Якобсон, Н.Хомский)

3. Трансформациялық грамматикада және генеративтік семантикада (Дж. Катц, П. Постал, Дж. Форор).

4. Құрылымдық семантикада: компоненттік анализ, семалар, компоненттер, семантикалық белгілер туралы (Ю. Найда, В. Скаличка, Дж. Катц), семантикалық қатынастардың типтері, бөлшектің бүтінге қатысы, мәселен, гипероним-гипоним (Дж. Лайонз).

II.«Семьялық ұқсастық» категориясының негізін Л. Витгенштейн салды. Ғалым «Ойын» категориясы негізінде бірнеше тұжырым жасады:

- элементтер арасындағы ұқсастықтар біре-се пайда болып, ұлғаяды, біресе жоғалады;
- элементтер арасындағы ұқсастықтар қиылысу және қиылыспау жүйесі бойынша айқындалады;
- адамзат категориялар туралы білімді образдар негізінде алады. Оны «Ойын» категориясы дейді.

Л. Витгенштейннің «Ойын» категориясы екі бағытта дамыды: I.«Семьялық ұқсастық» категориясы идеясының дамуы. Категорияның әртүрлі элементтерінің арасында айтарлықтай айырмашылық болады. Бір категорияға адамның психологиялық ерекшелігін көрсететін (егер ол жеке тәжірибенің фрагменттерін көрсететін болса) кез келген объектіні біріктіруге болады.

2. Категорияның орталық, ерекше көрінетін типтік образын іздеу.

III. Прототиптік бағыт:

1. Р. Браунның еңбектерінен көрінеді. Әлемді категоризациялаудың универсалды принциптерін іздеу. Категория объектілердің кез-келген класын біріктіре алады. Категорияның негізгі деңгейі сана қызметі арқылы белгіленеді деп қарастырылатындықтан негізгі немесе иерархиялық байланыстар ескерілмейді. Р. Браунның айтуынша, белгілі бір заттың атауын бергенде адамдар оның категориялық белгілеріне сүйенеді.

2. Б. Берлин, П. Кейдің еңбектері түр-түс кеңістігін категоризациялау мәселелерін біріктіреді. Олар эксперимент арқылы түр-түсті категоризациялау процесінде *фокустық түр* деген тірек ұғымның болатынын дәлелдеді. Бұл нәтиже категория туралы:

- а) категорияның барлық элементтері бірдей;
- б) олар адамға тәуелді емес деген классикалық постулаттарға күмән келтірді.

Фокустық түр: 1) адамның зейінін бірден өзіне аударады; 2) бірден танылып, есте тез сақталады; 3) үнемі атауы болады. Фокустық түр өз айналасына түр-түс кеңістігін категоризациялайтын табиғи прототип болып табылады.

3. Прототиптік бағытты насихаттайтын тағы бір көрнекті өкіл – Э. Рош. Ол категоризациялау процесін негізгі екі *прототип* және *объект* (нысан) ұғымдарымен байланыстыра қарастырады. Ғалым *фокустық түр* деген тірек ұғым тек тілдік емес, сонымен қатар когнитивтік статусты, яғни ойлау жүйесіне де қатысты екенін эксперимент түрінде дәлелдейді. Фокустық түр категоризациялау процесінде ерекше роль атқарады деп, былайша зерделейді:

- а) объектіні таңдауда адамның зейінін бірден өзіне аударады;
- б) бірден танылып, бұрынғы бар біліммен салыстырылып, жүйеленеді;
- в) атауы болады, алайда кейбір когнитивтік категориялар атаусыз қалады.

Ғылыми және логикалық категорияларға қарағанда, табиғи категория құрамына енетін мүшелердің бір-бірімен толық сәйкес келуі міндеттелмейтін бұл нысанның негізін тегі бойынша ұқсату немесе прототипке сүйене отырып топтау үлгілері құрайды. Э.Рош аталмыш дейгейді ең жоғары және ең төмен сатылардың ортасынан орын алатын көрсеткіш ретінде бағалайды, сол себепті оны алуан түрлі мәселелерді шешу кезінде пайдаға асатын аралық деңгей деп түсіндіреді (Оразалиева).

Прототиптік бағыттың негізгі қағидалары:

1. Шынайы әлем – құрылым. Ол біздің санамызда объектілерді белгілі ойлау жүйесінің құрылымдары – категорияларға топтауға мүмкіндік береді. Әлем онтологиясы біздің санамызда белгілі категория жүйесі бойынша көрініс табады.

2. Категория элементтерінің бәрі бірдей емес, психологиялық категориялар басқаларға қарағанда ерекше. Бұл ерекшелік категорияның ішкі құрылымын, яғни орталық, типтік элементтерді (прототиптерді, прототиптік ядроны, типтік жағынан төмен элементтерді) айқындауға септігін тигізеді.

3. Категориялар тірек ұғымдар яғни, прототиптер негізінде қалыптасып, дамиды.

4. Прототиптер категорияның ерекше белгілерін бойына жинақтайды. Объектінің, нысанның белгілі бір категорияға тиесілілігі оның прототиппен ұқсастығына байланысты айқындалады.

5. Категорияларды бір-бірінен ерекшелейтін айқын шекара болмайды.

6. Категориялардың ішкі құрылымы бастапқы қызметтің әртүрлілігімен айқындалады.

7. Категориялардың прототиптік элементтері басқа категориялардан өзіндік айрықша белгілермен ерекшеленеді, максималды түрде бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Категорияларда прототиптік емес элементтердің де орын алуы ықтимал. Ол категориялардың нақты шекараларының жойылуын тудырады, сөйтіп, категориялар арасында өтпелі зонаның пайда болуына әкеп соғады.

Ерекше типтік прототиптерді былайша топтауға болады: жемістер (алма, жүзім, өрік); көкөністер (картоп, қияр, қызанақ); құстар (малиновка, қараторғай); транспорт (машина, поезд); қару-жарақ (мылтық); үй жиһазы (диван, стөл) т.б.

Типтік белгісі төмен прототиптер: транспорт – лифт, қару-жарақ – аяқ киім, оқтау, үй жиһазы – кондиционер, т.б.

Жалпы прототиптерді төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- ерекше типтік прототиптер (жемістер, көкөністер, құстар, транспорт);

- әлеуметтік стереотиптер (типтік ана – үй шаруасындағы әйел);

- идеалды прототиптер (керемет күйеу, жақсы әйел);

- образды прототиптер (шық бермес Шығайбай, Плюшкин – сараңдықтың образы);

- метонимиялық модельдер (етістік категориясының прототипі – акционалды етістіктер);

- жеке модельдер прототипі (керемет оқу орны – Гарвард, Оксфорд университеттері);

- көзге түсетін ерекше белгілер прототипі (көрші – интеллигент, жолаушы – маскүнем), т.б.

Тілдік категорияларды Ресей когнитивист-ғалымы Н.Н. Болдырев үшке бөліп қарастырады:

- лексикалық категориялар (құс, киім, ағаш, үй жиһазы т.б. сияқты нысандарды біріктіретін сөздер);

- грамматикалық категориялар (лексика-грамматикалық) (шақ, жақ, сөз таптары т.б. грамматикалық формаларды біріктіретін сөздер);

- модустық категориялар (интерпретациялаушы категориялар) (мақұлдау, салыстыру, ұқсату, экспрессивті-эмоционалдық, аппроксимациялық, қарсылық білдіруді лексикалық және грамматикалық бірліктерді біріктіру арқылы жасалатын сөздер) (Н.Н. Болдырев).

Қорыта айтқанда, категоризация ұғымы екі түрлі қолданыспен сипатталады: *тар мағынада* тәжірибеге сүйене топтауды білдірсе, *кең мағынада* категориялардың жасалу процесі, адамның ішкі және сыртқы әлемін оның қимыл-әрекеті мен тіршілігіне сай жіктеу мәселелері жатқызылады. Категория – адамның танымдық әрекетін сипаттайтын маңызды ұғымдардың бірі. Ол барлық танымдық қабілеттермен әрі жүйелермен байланысқа түсе алады, сол арқылы ойлау процесінде жүзеге асатын салыстыру, ұқсату т.б. амалдармен де тығыз сабақтасады. Классификациялау үлгілері адамның бойында өте ерте кезден қалыптасатынына қарамастан, жүре келе, ол тәжірибе мен тіл меңгеру негізінде өзгеріп, тереңдейді, сол себепті кейбір ғалымдар категорияны лингвистикалық құбылысқа жатқызу керек деп тұжырымдайды. Оған дәлел ретінде зерттеушілер сөз бен оның толық мағынасын белгілі бір категорияны танытушы нысан тұрғысынан зерделеп талдайды.

Бүгінгі күні танымдық категория негізгі ерекшеліктеріне қоса, жаңа мүмкіндіктермен қамтамасыз етіліп, адамның когнитивті әрекетімен, яғни әртүрлі заттарды белгілі бір қасиеттеріне орай жіктеу, топтау негіздерімен, материя мен оның қимыл-әрекеттерін сипаттар көп қырлы формаларды объективті түрде кластарға, топтарға біріктіру мүмкіндіктерімен сабақтаса дамып келеді (Оразалиева).

Демек, категоризация – білім бірліктерін белгілі бір категорияларға жіктеу. Категория – адам ойының танымдық формаларының бірі. Ол – адам тәжірибесін жалпылауға және жіктеуге мүмкіндік беретін ұғым.

Әдебиеттер

- 1 Есеналиева Ж.Ж. Когнитивтік лингвистиканың «категоризация» және «концептуализация» ұғымдарының ерекшеліктері.
- 2 Оразалинова Э. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: «АН Арыс» баспасы. 2006. – 312 б.
- 3 Пузиков П.Д. Понятие и их определение. – Минск.: Наука и техника, 1970. – 70 с.
- 4 Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі (мақалалар жинағы). – Алматы, 2010. – 370 б.
- 5 Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
- 6 Аскольдов С.А. Концепт и значение. – М.: Знание, 1981. – 175 с.
- 7 Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

- 8 Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
- 9 Ли В.С. Парадигма знания в современной лингвистике. – Алматы, 2003. – 137 с.
- 10 Шалбаева А. Жақсылық/жамандық концептілерінің танымдық көрінісі. Фил. ғыл. кан.диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2010. – 24 б.
- 11 Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары. – Алматы, 2005. – 210 б.
- 12 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік бейнесі. – Алматы, 2004.
- 13 Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 319 с.
- 14 Костин А.В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В.И.Даля: Автореф. дис...канд.филол наук. – Саратов, 2004. – 24 с.
- 15 Файзулла Г.Ф. Когнитивтік лингвистика ұғымдарының ерекшеліктері // Жана ғасырдағы Қазақстанның тілдік кеңістігі және әлемдік лингвистиканың өзекті мәселелері. – Алматы. – 2008. – 919 б.
- 16 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 17 Қалиев Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін. – Алматы, 2012. – 232 б.

References

- 1 Esenalieva Zh.Zh. Kognitivtik lingvistikanyn «kategorizacija» zhane «konceptualizacija» ugymdarynyn erekshelikteri.
- 2 Orazalinova Je. Kognitivtik lingvistika. – Almaty: «AN Arys» baspasy. 2006. – 312 b.
- 3 Puzikov P.D. Ponjatie i ih opredelenie. – Minsk.: Nauka i tehnika, 1970. – 70 s.
- 4 Kasym B.K. Kazirgi kazak tilinin teorijalyk zhane koldanbaly aspektisi (makalalar zhinagy). – Almaty, 2010. – 370 b.
- 5 Minskij M. Frejmy dlja predstavlenija znaniy. – M.: Jenergija, 1979. – 151 s.
- 6 Askol'dov S.A. Koncept i znachenie. – M.: Znanie, 1981. – 175 s.
- 7 Vezhbickaja A. Jazyk. Kul'tura. Poznanie. – M.: Russkie slovari, 1996. – 416 s.
- 8 Kratkij slovar' kognitivnyh terminov. – M., 1996. – 245 s.
- 9 Li V.S. Paradigma znaniya v sovremennoj lingvistike. – Almaty, 2003. – 137 s.
- 10 Shalbaeva A. Zhaksylyk/zhamandyk konceptilerinin tanymdyk korinisi. Fil. gyl. kan.dissertacijasynyn avtoreferaty. – Almaty, 2010. – 24 b.
- 11 Elemesova Sh. Korkem matindegi ulityk madeniettin tildik relevanttary. – Almaty, 2005. – 210 b.
- 12 Islam A. Ulityk madeniet konteksindegi dynienin tildik bejnesi. – Almaty, 2004.
- 13 Alimzhanova G.M. Sopostavitel'naja lingvokul'turologija: vzaimodejstvie jazyka, kul'tury i cheloveka. – Almaty, 2010. – 319 s.
- 14 Kostin A.V. Sposoby konceptualizacii obihodno-bytovyh ponjatij v raznozhanrovyyh proizvedenijah V.I.Dalja: Avtoref. dis...kand.filol nauk. – Saratov, 2004. – 24 s.
- 15 Fajzulla G.F. Kognitivtik lingvistika ugymdarynyn erekshelikteri // Zhana gasyrdagy Kazakstannyn tildik kenistigi zhane alemdik lingistikanyyn ozekti maseleleri. – Almaty. – 2008. – 919 b.
- 16 Zhamanbaeva K. Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: jemociya, simvol, tildik sana. – Almaty: Gylym, 1998. – 140 b.
- 17 Kaliev B. Til biliminin zhana bagyttary: koncept, pragmatika, diskurs, matin. – Almaty, 2012. – 232 b.